

Een waardering van het bodemarchief

L. P. Louwe Kooijmans

Het bodemarchief is de hele bodem

Strikt genomen is het verleden niet te kennen. Het is voorbij, verleden tijd en, omdat er nu eenmaal geen „tijdmachines” bestaan, niet meer - en *nooit meer* - direct waarneembaar. Alleen *indirect* kunnen wij ons een beeld van het verleden vormen en wel op de basis van resten, sporen, berichten die uit die tijden stammen: de geoloog doet het met aardlagen, de paleontoloog met fossielen, de historicus met geschriften, kaarten en platen en de archeoloog, die doet het met artefacten uit het verleden. Wat verstaan we daar onder: artefacten? Mijn voorkeurdefinitie is: artefact is alles wat sporen van menselijk handelen bezit, van een paalspoor tot een gouden torque, van de versterking van de stuifmeelregen zichtbaar in een pollendiagram tot het Parthenon. Voor de archeologie is er behalve de optie „uit het verleden” nog één zeer belangrijke beperking: de artefacten moeten zich in of op de grond bevinden of bevonden hebben. In het algemeen gaat het om de bovenste meters van de aardbodem, maar soms liggen artefacten op grote diepte: tot 9 m onder de stadskern van Dordrecht, het visserskamp van Bergschenhoek lag omstreeks 8 m beneden het huidige zeeniveau in de klei ingebed, de Middenpaleolithische vondstniveaus in de Belvédère-groeve bij Maastricht lagen onder 10 m löss en in Tadzjikistan kwamen artefacten van 700.000 jaar ouderdom tevoorschijn onder lössafzettingen van 80 m dikte!¹ Hoe het ook zij, de grond, de bodem is de primaire bewaarplaats van de artefacten van vroeger, van het archeologische culturele erfgoed en in die kwaliteit dus het archief van de archeoloog. Hij zegt tegen het bovenste deel van de aardkorst daarom niet „grond”, zoals normale mensen, maar „bodemarchief”². Geologen en bodemkundigen zie ik dat zo gauw nog niet doen, al zijn daar ook voor hen best goede argumenten voor³.

Waaruit bestaat het bodemarchief, hoe ziet het eruit? Feitelijk is de hele bodem één groot, aaneengesloten archeologisch archief. *Overal* zijn de mensen vroeger wel actief geweest, maar op sommige plaatsen natuurlijk meer dan andere. Zulke plekken noemen we „vindplaats” of *site*, maar ook daarbuiten is nog van alles te zien: een ruis van losse en kleine vondsten die in verband staan met voormalige activiteiten als jacht, visserij, akkerbouw, bemesting, houthakken en vervoer. Wij spreken wel van *off site archaeology*⁴. Het zijn de interstellaire gaswolken van het archeologische heelal, waarin de *sites* als sterren alle aandacht tot zich trekken. Maar ook dat „gas” is interessant en soms informatief. Voor historische tijd behoeven we maar te denken aan de oude kavelpatronen en andere historisch-geografische landschapsstructuren die in nauwe samenhang gezien moeten worden met de minder zichtbare archeologische sites van dezelfde ouderdom⁵.

Nu is in het bodemarchief vanzelfsprekend alleen de menselijke interferentie met de bodem geregistreerd en is er van alles wat zich *boven* de grond afspeelde praktisch niets te zien. Omdat wij tot voor kort onze afval en troep overwegend in het water gooiden of anderszins aan de bodem toevertrouwden, lijkt het bodemarchief nog het meest op een omgevallen vuilnisbak: afval, afvallagen, kuilvullingen, beerputten, stortlagen, opvullingen van kreken en grachten. Veel fraais is het niet, maar er zijn toch ook heel bijzondere archiefstukken, die het bodemarchief enige glamour geven: voorwerpen die de mensen hebben verloren of die de bezitters, doelbewust, juist vanwege hun waarde hebben begraven, als offer bijvoorbeeld of als grafgift bij een dode. Het is echter zelden goud dat er blinkt. Toch zijn archeologen enthousiast over hun archief en dat moet ook wel, want ze hebben geen andere keuze: het is - ten-

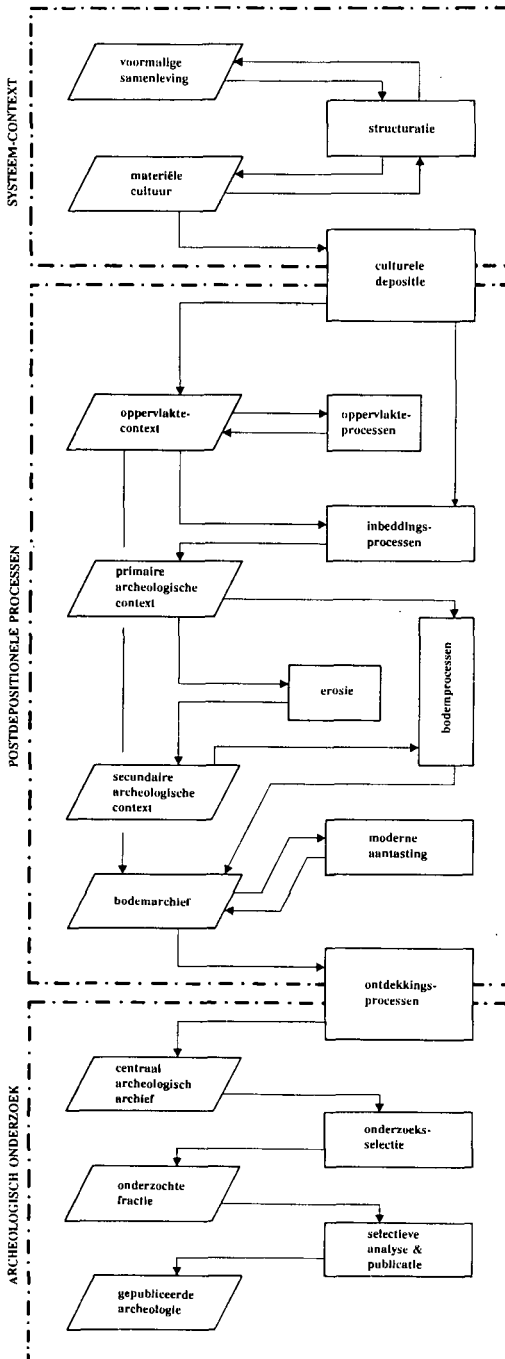
minste voor de prehistorie - hun enige informatiebron.

„Omgevallen vuilnisbak” is overigens toch wel wat gechargeerd, want het gaat in het bodemarchief niet alleen om de documen-

ten zelf, maar vooral ook om de ruimtelijke samenhang. Dat is nu één van de wezenskenmerken van dit merkwaardige archief, namelijk dat alle documenten *op locatie* liggen, *in situ*. Het lijkt banaal om dat te benadrukken. Natuurlijk liggen grondsporen, funderingen, maar ook alle roerende artefacten, min of meer, waar ze zijn achtergelaten. Het is echter deze ruimtelijke informatie en ruimtelijke samenhang, zowel grootschalig als kleinschalig, die zelfs de meest bescheiden resten documentaire waarde geven en aan alles een grote meerwaarde. Dat heeft natuurlijk zijn consequentie voor de manier waarop wij met het archief omgaan, het bodemarchief beheeren. Eerst evenwel een nadere beschouwing over de kwaliteiten van het archief zelf.

De vorming van het bodemarchief: een vervalproces in fasen

Om het bodemarchief als informatiebron over het verleden naar waarde te kunnen schatten, moeten we ons rekenschap geven hoe het is ontstaan. We spreken dan over de

1. Het ontstaan en archeologisch gebruik van het bodemarchief, weergegeven in een stroomdiagram. Hierin stellen rechthoeken gegevens (data-bestanden) voor; parallellogrammen staan voor processen. Het diagram wordt gelezen van boven naar beneden. Er zijn drie delen onderscheiden: de voormalige samenleving („systeemcontext”), de vorming van het bodemarchief in strikte zin („post-depositionele processen”) en tenslotte het archeologisch beheersbare deel: het onderzoek. Het diagram is geïnspireerd op schema’s van Daniels (1972), die de nadruk legt op het selectieve aspect van het onderzoek (en dat in nog meer etappes opdeelt) en van Gifford (1978, 1981), die zich concentreert op de taphonomie (N-transformaties, post-depositionele processen). Het zal duidelijk zijn dat iedere fase een vertekening van de patronen en verhoudingen in de voorafgaande fase betekent, maar ook dat de verschillende onderdelen van het bodemarchief deze processen in zeer ongelijke mate ondergaan. Ook geeft het schema geen indicatie voor de tijdsduur of eventuele overlapping van processen. Het schema geldt zowel voor individuele sites, als voor het bodemarchief als geheel. Tek. Instituut voor Prehistorie Leiden, H. A. de Lorm.

archeologische formatieprocessen, de vorming van de *archaeological record* of van de archeologische registratie⁶. Daarbij is een hele serie stappen te onderscheiden, die telkens evenzoveel vervormingen en verstoringsen (*transformaties*) van de uitkomst van de voorafgaande stap betekenen. Iedere stap van het archeologisch formatieproces is zo een horde, een hindernis voor de interpretatie, voor het gebruik van de archeologische resten als informatiebron. Uit de *voormalige, dynamische* maatschappij ontstond de *huidige, statische* archeologische neerslag. Bij onze weg terug moeten wij deze horden passeren - dat moeten en willen we -, want de archeologie mag niet ophouden bij de spullen, maar moet gericht zijn op de mensen daarachter. Sir Mortimer Wheeler zei het reeds: „...the archaeological excavator is not digging up *things*, he's digging up *people*;...”⁷.

Aan het begin staan de zuiver culturele verhoudingen in de voormalige maatschappij, met daarin voor archeologen centraal de relaties tussen mens en materiële cultuur. Mensen leven in een door henzelf vormgegeven culturele omgeving. Zij hebben overal opvattingen over en hun eigen verklaringen voor, die mede bepalend zijn voor wat men doet en hoe men leeft. Het is de eigen *perceptie* van de werkelijkheid waarnaar men leeft en het is die „culturele transformatie” die wij waarnemen. Voorts communiceren mensen niet alleen via woord en geschrift, maar ook via beeld en symbool. Vorm en versiering, materiaalkeuze en ruimtelijke ordening, haardracht en kleding, alles heeft voor de betrokkenen betekenis en staat in bekende, vaste verhoudingen tot elkaar⁸. Archeologen willen „de werkelijkheid” weten, maar zien daarvan slechts de transformaties in materiële cultuur, waarvan we zonder nadere (bijvoorbeeld mondelinge of schriftelijke) informatie de oorspronkelijke betekenis niet kunnen kennen; zijn benen spitstypen ècht bedoeld als tekens van etnische identiteit? Wat is de betekenis van de karakteristieke techniek en motieven van de klokbekerversiering? Wat betekenden de exotische Spondylus-schelpen voor de bandkerami-

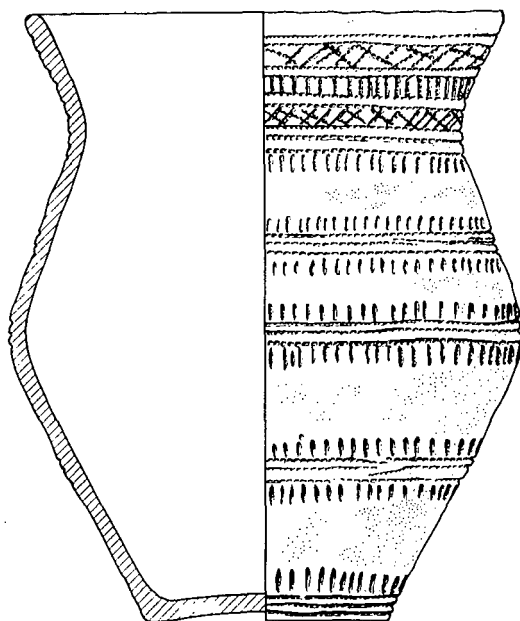
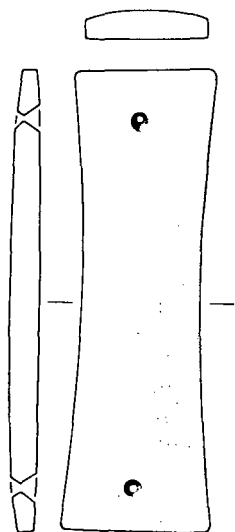
sche samenleving? Wat „is” het aardewerken masker van Middelstum precies?⁹ Nu de tweede horde. Die heet „culturele afzetting” of *cultural deposition*, dat is het geheel van processen waardoor materiaal (artefacten) op en in de grond geraakt: weggooien, verliezen, doelbewust begraven, gewoon achterlaten als je weggaat. Het hoeft geen betoog dat er maar een klein deel van wat er eens was uiteindelijk in de grond komt en dat de verhoudingen daarbij op allerlei manieren worden vertekend: veel meer bierglazen dan theekopjes bijvoorbeeld en nauwelijks voorraadpotten. In nederzettingen uit de bronstijd is nog nooit één bronzen werktuig gevonden¹⁰. Van het meer waardevolle deel van de materiële cultuur zien we vooral dat deel, dat werd uitgekozen als grafgift of als offergave.

Omdat sommige klokbekermannen polsbeschermers meekregen in hun graf, weten we dat ze die toen hadden, maar hoe was het ervoor en erna? Was er geen verschil in sociaal aanzien in de late bronstijd omdat de verschillen binnen een urnenveld minimaal zijn, of werden die verschillen niet in het archeologisch zichtbare deel van het grafritueel tot uitdrukking gebracht?

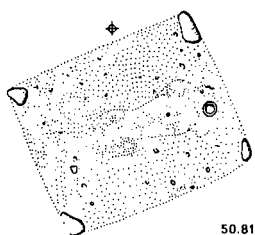
In hoeverre mag je botten in een geulvulling bij site A vergelijken met kuilvondsten op site B?

Het zijn allemaal vervormingen van de archeologische neerslag door culturele depositie: *C-transformaties* noemt Schiffer ze.

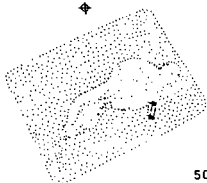
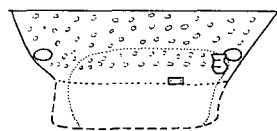
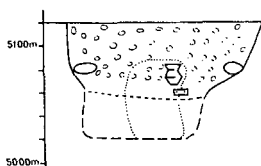
De volgende horde, de derde, is veel bekend: de aantasting van het bodemarchief door allerlei *natuurlijke* processen in de periode tussen de depositie en de ontdekking. Schiffer spreekt van *N-transformaties*. Het gaat daarbij om een hele reeks processen: chemische aantasting, zoals weggroten en ontkalking, om fysische processen zoals kapotvriezen en vertrappen, om vervaging van de patronen door inwerking van plant en dier (bioturbatie), om verplaatsing door verspoeling en hellingprocessen. Het effect van deze processen is afhankelijk van klimaat, aard van de ondergrond, reliëf, weerstand van het vondstmateriaal en natuur-

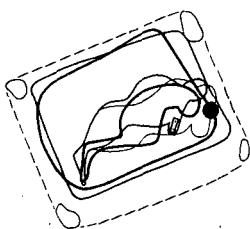
105

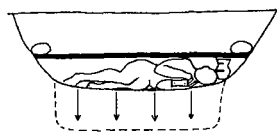
50.81

50.61

50.29

5120
50.81
50.61
50.29

2. Onze kennis van de „klokbekecultuur” is overwegend gebaseerd op graven, zoals dit graf uit het terrein van de Romeinse castra te Nijmegen. De „specifieke kenmerken” van die cultuur zijn zo de artefacten die de mensen vroeger als grafgift hebben uitgekozen en dat alleen maar in, naar het schijnt, uitzonderlijke gevallen. Een goed voorbeeld van vertekening door depositie. De beker, met zijn kenmerkende versiering, de boogschuttersuitrusting (hier alleen een polsbeschermer), de gehurkte grafhouding en de oost-west gerichte grafkuil hebben betekenissen gehad, die maatschappelijk stellig zeer relevant zijn geweest, maar voor ons niet of nauwelijks kenbaar. (Tek. naar Louwe Kooijmans 1973).

lijk ook van de tijd. Wij weten allemaal hoe groot de verschillen zijn tussen sites in erosieve en sedimentaire zones, onder en boven het grondwater, op het zand of in de klei. Het vervalproces gaat in het algemeen geleidelijk, maar er kan ook een heel stabiele situatie ontstaan of een versnelde aantasting door een of andere calamiteit. Natuurlijke transformaties zijn het sterkst, zolang de archeologische sporen aan het oppervlak liggen. Hoe langer dat duurt, hoe meer sporen van latere activiteiten dóór de oudere heen worden gevormd. Er ontstaat een vermenging van resten van verschillende ouderdom, een archeologische palimpsest en de „historische integriteit” van het archiefstuk gaat verloren, om in het jargon van Lewis Binford¹¹ te spreken.

Overdekking in rustig milieu, zoals door eolische afzettingen (stuifzand, löss, vulkanisch as), door klei in stagnerend water of door veen betekent insealen, waarna alleen nog wat chemische afbraak en bioturbatie doorwerken. De overdekking kan echter ook gepaard gaan met verstoring, bijvoorbeeld door golfslag of stroming. In het ergste geval kan een *site* in zijn geheel door erosie verdwijnen en een deel van het materiaal elders weer worden afgezet op een *secundaire* locatie. Zo moet de archeologie het vooral van op rustige wijze overdekte sites hebben. Die zijn het minst aangetast door N-transformaties, terwijl niet-overdekte terreinen vroeg of laat aan erosie ten offer vallen. Diana Gifford¹², die vooral het fossilisatieproces van grote zoogdieren in Afrika bestudeerde, deelde de post-depositionele processen daarom in drie fasen in:

- processen aan het oppervlak;
- processen van inbedding en overdekking;
- processen *in* overdekte niveaus.

Ook voor de vorming van de archeologische registratie is dit onderscheid verhelderend.

Naast en grotendeels na deze N-transformaties onderscheiden we het effect van modern menselijk ingrijpen in bodem, van de eerste ploeglandbouw tot op heden. Het is een vierde, uitermate destructief filter voor

de archeologische relictten. Het is een bekend, maar eindeloos uit te breiden rijtje: diep ploegen, egaliseren, ontzanden, ontwateren, bouwwerkzaamheden maar ook meer specifieke activiteiten als aspergeteelt, maisverbouw in combinatie met intensieve bemesting kunnen het bodemarchief tot honderd procent verstoren. Hele landschappen worden zo naar verhouding snel archeologisch weggevaagd, uitgewist. Wat dit in honderd jaar betekent, blijkt in één oogopslag uit een vergelijking van de topografische kaarten van 1890 en heden.

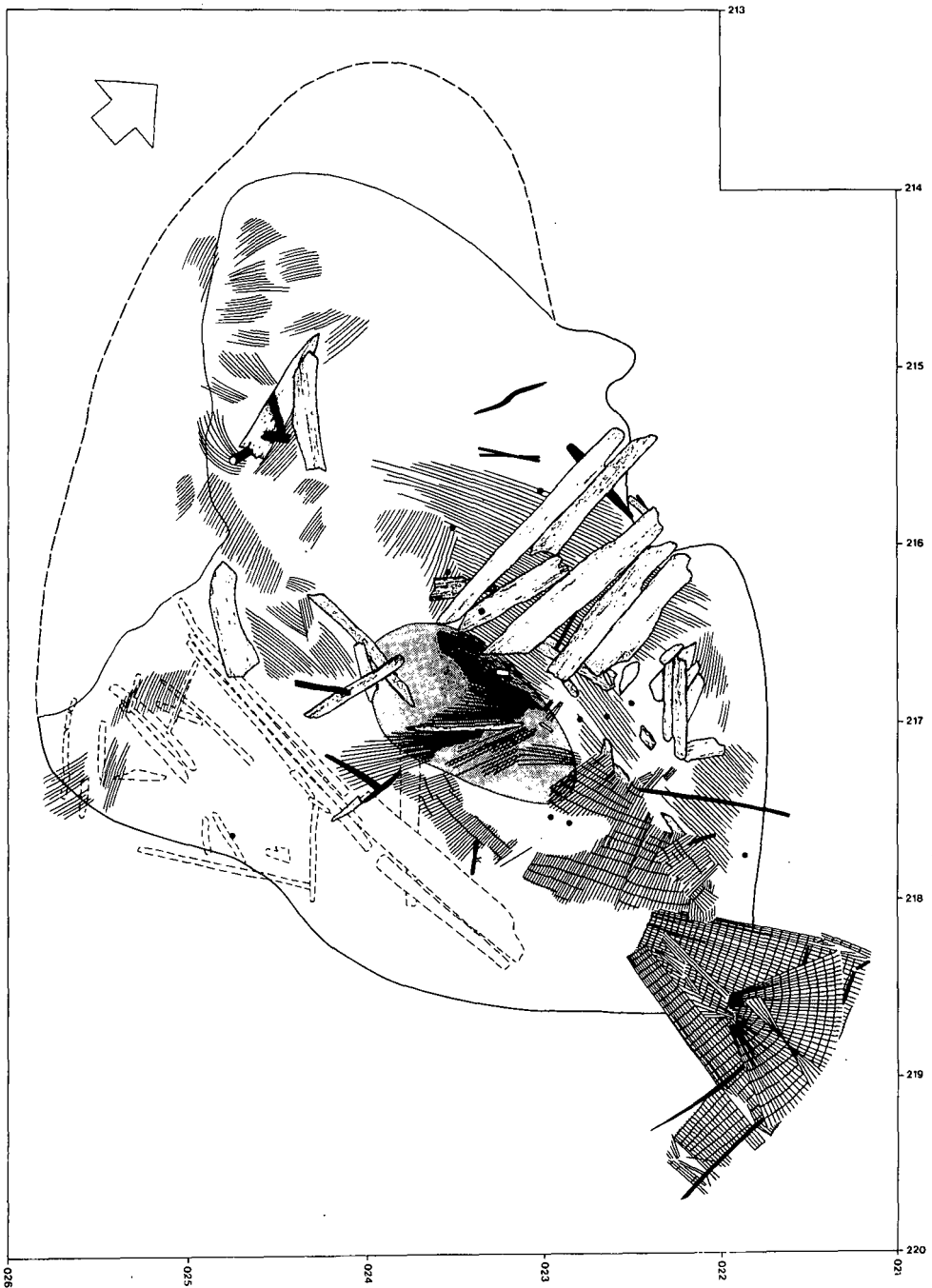
Er zijn hiernaast twee anthropogene processen die ten positieve werken voor de archeologie, dat wil zeggen voor de conservering, en dat is de vorming van een deklaag, het meest prominent als esdek of Oud Bouwland en de monumentenzorg. De essen zouden wel eens heel belangrijke archeologische microregio's kunnen worden, eilanden in een verder vernield bodemarchief. Als voorbeelden noemen we de es op de dekzandrug van Haps met grafheuvelzolen, urnenveld en nederzetting uit de midden-IJzertijd. Een ander voorbeeld is de microregio van Oss-Ussen, bewaard onder een dun esdek¹³.

Het beschermen van archeologische terreinen in het kader van de monumentenwet is vanzelfsprekend een goede zaak, maar we moeten ons bewust zijn, dat we daarbij selectief zijn, noodgedwongen keuzes maken: meer grafheuvels, terpen en hunebedden (want die weten we allemaal te liggen) dan vlakgrafveldjes en nederzettingen, meer terreinen in goed verkende landschappen dan daarbuiten, meer *sites* dan *off site* archeologie. Ik kom daar straks nog op terug.

Aan het einde van de cyclus, niet van de vorming van de archeologische registratie zelf, maar van wat ons daarvan bekend is, staan alle factoren die het vinden van artefacten bepalen: de ontdekkings- of *recovery* processen. Ik noem een paar belangrijke factoren: bodemgebruik, afdekking, zoekintensiteit, bereikbaarheid van artefacten en sites.

Een paar voorbeelden:

- de hausse van Neolithische vindplaat-

3. Het jachtkampje van Bergschenhoek uit circa 4100 v.C., waarvan de resten tijdens het gebruik en direct na het verlaten in Calais II-kleien zijn ingebed, is een voorbeeld van maximale conservering. De „Pompeï-premissie” van Binford is hier bijna vervuld. Rietbundels, stukjes touw, visschubben en -graten, grote visfuiken, het is allemaal bewaard gebleven. Bij de inbedding zijn evenwel in elk geval aan de noordkant stukken door golfslag verslagen. Een voorbeeld van zeer geringe N-transformaties. Op de zandgronden zou van zo'n kampje slechts een paar vuursteentjes en misschien een haardkuiltje overblijven. (Tek. naar Louwe Kooijmans 1986a).

- sen bij de heide-ontginningen in de eerste decennia van deze eeuw;
- de explosieve toename van vondsten van fragmenten van glazen La Tène-armbanden na circa 1965, toen deze meer algemene bekendheid kregen;
 - het clusteren van deze fragmenten rond woonplaatsen van actieve amateur-archeologen;
 - de overeenkomst tussen de kaarten van bronzen bijlen en baggerwerkzaamheden in het Maasdal;
 - het probleem van de zeldzaamheid van nederzettingen uit de 5e-6e eeuw, waarschijnlijk als gevolg van het ontbreken van import-aardewerk en evenzo van nederzettingen uit de late bronstijd in Zuid-Nederland door het praktisch ontbreken van de meest karakteristieke urntypen in nederzettingcontext;
 - de neolithische woonplaatsen in de Alblasserwaard, pas bekend door minuscule vondsten uit doelgericht gegraven testkuilen sedert ca. 1960;
 - de archeologische kaartbeelden in de Roerstreek, die vrijwel volledig door prospectie en bodemgebruik bepaald bleken te zijn.

Archeologische interpretatie: positivisme of post-moderne sceptis?

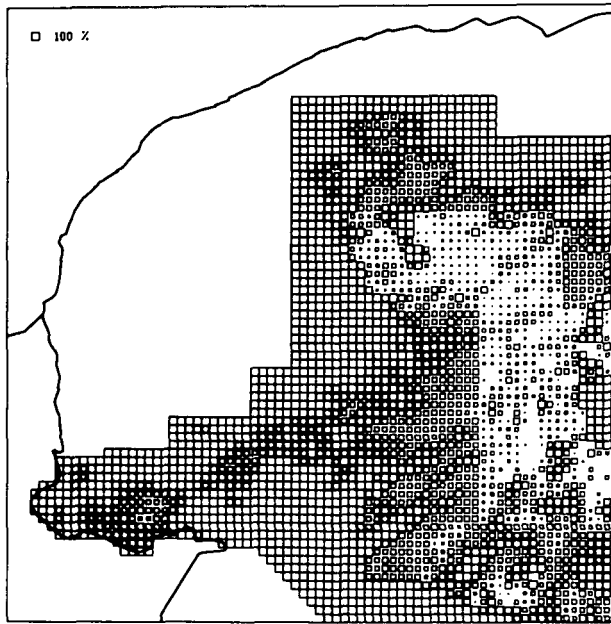
Archeologische interpretatie is de weg terug, van het bodemarchief, over alle beschreven horden heen, terug naar de maatschappij, de mensen in het verleden. Wij moeten niet denken, dat de artefacten ons zelf wel hun verhaal zullen vertellen. „De bodem vertelt” klinkt wel aardig, maar is natuurlijk onzin. De bodem zegt niets, de bodem houdt z'n mond. Er is een bekend grapje uit de zestiger jaren. Het gaat over een archeoloog, die zich een week lang had opgesloten in een kamer vol artefacten, maar het bleef doodstil, ze zeiden niets. Nee, het is zo dat *wij* vragen moeten formuleren, zodanig dat waarnemingen in het bodemarchief tot een antwoord kunnen leiden. Dat zijn dus vragen óver de samenleving, „vertaald” naar de archeologie, naar „archeologische correlaten”. Nu formuleerde Christopher Hawkes¹⁴ reeds in

de dertiger jaren zijn bekende hiërarchie van vier aspecten van een samenleving die, in deze volgorde, steeds moeilijker voor ons te kennen zijn:

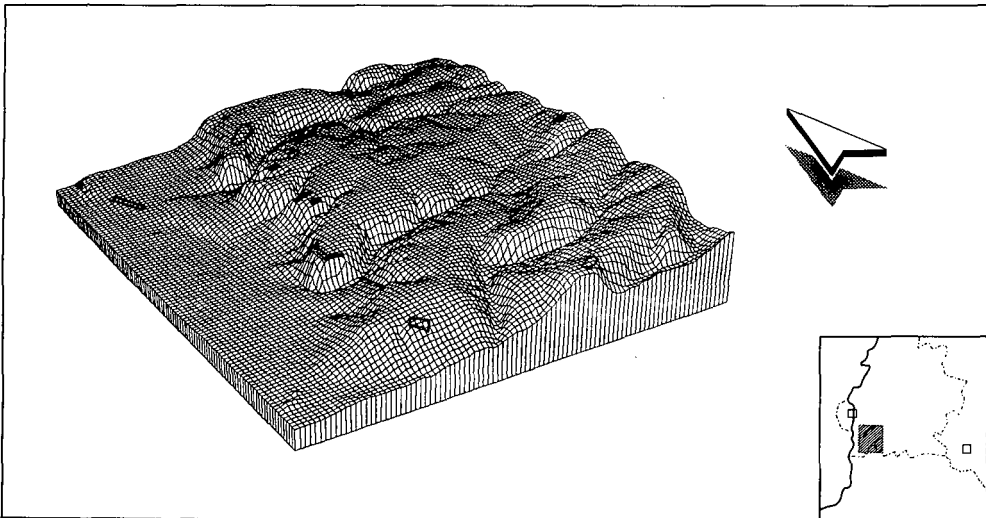
1. technologie
2. economie
3. sociale en politieke organisatie
4. ideologie en religie

De *New Archaeology* stelde enigszins dogmatisch dat al deze gebieden *in principe* voor ons toegankelijk zijn. Wij gaan dan uit van een systeemmodel voor een menselijke gemeenschap, waarin alle activiteiten en processen door middel van positieve en negatieve terugkoppelingen met elkaar verbonden zijn en zo op elkaar inwerken, net als in een levend organisme. Dan drukken al die processen en activiteiten *in principe* hun stempel óók op de materiële cultuur en zijn die *in principe* ook terug te vinden in de kwalitatieve, kwantitatieve en ruimtelijke aspecten van het bodemarchief. Het gehele verleden is volgens deze gedachtenlijn in al zijn geleidingen te kennen, als we maar de juiste vragen stellen, de juiste methoden toepassen en het juiste studiemateriaal kiezen. Een *positivistische* wetenschapsfilosofie. Zo schreef Lewis Binford aan het begin van deze stroming over het bodemarchief: „De breuk, het verlies en het verlaten van werktuigen en voorzieningen op verschillende plaatsen waar groepen van wisselende samenstelling verschillende taken uitvoeren, laat een *fossiele registratie* achter van de feitelijke organisatie van die bepaalde gemeenschap”¹⁵.

Door werk van hemzelf en anderen werd er spoedig de nadruk op gelegd dat alle transformatieprocessen het helemaal niet zo eenvoudig maakten - zo niet onmogelijk - om die organisatie ook ècht uit het bodemarchief te lezen. In de praktijk valt het allemaal niet mee. Sommige „signalen uit het verleden” zijn volledig gesmoord. Zelfs het beste materiaal voldoet niet aan de eisen die nodig zijn om onze vragen te beantwoorden en ook die vragen zijn mogelijk nog niet adequaat geformuleerd. Michael Schiffer formuleerde het als volgt: „de structuur van de archeologische resten is een *verstoorde* neerslag van de *materiële*

4. Twee voorbeelden van zeer selectieve archeologische zichtbaarheid op geografische schaal.
 a. De zichtbaarheid van het prehistorische loopvlak voor de westzijde van het Fries-Drents Plateau. Naar het noorden, westen en zuiden duikt het weg onder Holocene afzettingen. Er is wel sprake van goede conservering, maar de archeologie is afhankelijk van toevalsvondsten. Bijna alle vondsten komen uit het witte gebied, maar daar zijn nu juist de verstoringsprocessen het sterkst. (Tek. naar Fokkens 1991: fig. 54).

b. Blokdiagram (8 maal overhoogd) van een deel van Zuid-Limburg met daarin aangegeven de bekende Middenpaleolithische vindplaatsen. Deze liggen alle langs de plateau-randen, waar terrasafzettingen dagzomen. De andere, meer binnenwaarts gelegen delen van de plateaus zijn bedekt met dikke lagen löss en bovendien over zeer grote delen geërodeerd. Dat laatste geldt in elk geval ook voor het diepere deel, het later ingesneden Maasdal. De informatiebronnen over het Midden-Paleolithicum zijn zeer vertekend door latere, landschapsvormende processen. (Tek. naar Roebroeks 1988: fig. 158).

voorwerpen uit *een deel* van het voormalige gedragssysteem” (cursivering LK)¹⁶.

De laatste tien jaar wordt er in een stroming, bekend als *contextuele archeologie*, vooral de nadruk gelegd op de rol van de materiële cultuur in het doen en laten van mensen. De eigen betekenis of „perceptie” van de gehele leefomgeving, van formele en informele symbolen tot aan het milieu, is van overheersende invloed op de archeologische registratie in het bodemarchief. Die betekenisgeving te onderkennen en die te leren kennen acht men het belangrijkste archeologische doel. De materiële, economische en sociopolitieke „werkelijkheid” gaat schuil achter deze cultuur eigen betekenisgeving.

Deze post-moderne scepsis ten aanzien van onze eigen mogelijkheden om het verleden te doorgronden wordt nog versterkt door twijfels over onze capaciteiten tot waardevrije wetenschapsbeoefening. Zijn wij het niet die vragen stellen en verhalen schrijven? Is het niet zo dat wij eerder een verleden *construeren* dan *reconstrueren*? Kunnen wij ons wel onttrekken aan de waarden, denkbeelden en (voor)oordelen van onze eigen cultuur? Is dat nu niet juist *ons* bezwaar tegen beeldvorming van de prehistorie door de generaties voor ons? Al zijn wij ons deze handicap nu meer bewust, zou het daarom nu anders zijn? Wetenschap is mensenwerk.

Historici realiseren zich al geruime tijd dat elke generatie zijn eigen geschiedenis maakt, maar zij beschouwen de archeologische bronnen nog steeds als objectief en de archeologie daarom als waardevrij, in elk geval veel waardevrijer dan hun eigen discipline. Dat is dus onjuist. Elke generatie schrijft óók zijn eigen *prehistorie*. Het probleem is, dat we die verhalen niet kunnen toetsen aan de werkelijkheid, want die is er niet meer, voorgoed voorbij, verleden tijd.

U zult zich misschien afvragen waar ik heen wil: de diskwalificatie van het bodemarchief, inclusief onze archeologie? Niets is minder waar! Er zijn twee punten die ik naar aanleiding van het voorgaande aan de orde wil stellen. Het eerste punt is, dat deze

theoretische exercities nuttig zijn voor het scherpen van onze kritische opstelling ten aanzien van het bronnenmateriaal. Het is belangrijk onze verwachtingen ten aanzien van de zeggingskracht van ons archief niet te hoog te stellen. Het wordt er echter niet minder waard door, want het is het *enige* dat we hebben. Gelukkig wordt de soep niet zo heet gegeten als hij wordt opgediend. De waarheid ligt mijns inziens, zoals zo vaak, in het midden en Hawkes' hiërarchie lijkt nog steeds geldig: zo lang wij inventariserend en beschrijvend bezig zijn, is er weinig reden om aan te nemen dat er iets niet klopt. Chronologie, materiële cultuur, technologie staan mijns inziens niet ter discussie, maar zodra we daarboven uitstijgen - en dat willen we toch - en iets gaan zeggen over de voormalige gemeenschappen achter de artefacten, wordt ons beeld speculatiever en minder waardevrij en dat geldt des te sterker voor de hogere niveaus van interpretatie: de verklaring van culturele veranderingsprocessen bijvoorbeeld.

Het tweede punt betreft de toekomst van de archeologie. De generaties na ons mogen niet afhankelijk zijn van *onze* waarnemingen en documentatie, maar moeten in de gelegenheid zijn door eigen vragen en waarnemingen het verleden te benaderen en onze opvattingen te kritiseren of zelfs te weerleggen. Dat heeft zijn consequenties voor ons, voor ons beheer en het behoud van het bodemarchief.

Het beheer van het bodemarchief: dweilen met de kraan open

Het archeologisch archiefbeheer is niets meer of minder dan de beheersing van de laatste fase van het archeologische formatieproces - de moderne aantasting - en van de *recovery*-processen. Het beheer van het bodemarchief is geen sinecure. Het archief ligt verspreid in de openbare ruimte, overal in conflict met alle andere belangen van de moderne samenleving dan cultuurbehoud. We weten wel precies hoeveel hunebedden er zijn (53) en er liggen precies 1190 terpen in de noordelijke kleistreken¹⁷, maar bij minder opvallende monumenten komen

we telkens weer voor verrassingen te staan. Voor een buitenstaander is dat soms onbegrijpelijk, dat we zelfs niet bij benadering weten wat er in de grond zit, maar sommige soorten *sites* zijn heel moeilijk te ontdekken en het is bovendien vaak erg lastig om op grond van toevalsvondsten de oorspronkelijke of huidige archeologische waarde van een terrein te schatten.

Moderne aantasting en vernietiging vinden plaats in een tempo en op een schaal zoals dat niet eerder is voorgekomen. Dit geschiedt open en bloot, in het volle daglicht door graaf- en bouwwerkzaamheden, maar ook sluipend en onzichtbaar, door intensieve landbouw en grondwaterverlaging. Belangrijke afdelingen van het archief zijn praktisch verdwenen, andere delen zijn aan het verdwijnen.

Weer een paar voorbeelden:

Onze hunebedden zijn natuurlijk een heel aardige stoffering van het landschap en zij zijn markante gedenktekens, maar als informatiebron over de trechterbekercultuur lijkt mij hun belang relatief beperkt. Daarvoor zijn zij over het algemeen te sterk verstoord, niet in het minst door oudtijds opgravingen. Toch moeten we natuurlijk behouden wat er nog over is, maar krijgen de nederzettingsterreinen van de trechterbekercultuur eenzelfde, hoge prioriteit?

In het midden van de vorige eeuw waren er nog talrijke gave urnenvelden op de noordelijke en zuidelijke zandgronden. Nu is er denk ik geen een meer bekend, dankzij ontginningen en urnendelvers. Een prachtig voorbeeld - was dit het laatste gave urnenveld? - is dat van De Hamert bij Arcen¹⁸.

De Romeinse castella langs de Oude Rijn zijn alle overbouwd of opgegraven, op één na: Roomburg bij Leiden.

Grondwaterverlaging in het Maasmondgebied (beter bekend als Rijnmond) zal een hoog percentage van de woonplaatsen uit de IJzertijd en Romeinse tijd aldaar bóven de grondwaterspiegel brengen en dat betekent onherroepelijk een enorm kwaliteitsverlies, een sluipende vernietiging waar we oppervlakkig niets van zien. Alle organi-

sche materiaal zal daar binnen enkele tientallen jaren zijn vergaan¹⁹.

Een vergelijkbare aanslag is gepleegd op de scheepswrakken in de IJsselmeerpolders. Met man en macht wordt daar gegraven, gedocumenteerd en geconserveerd; maar wat blijft er uiteindelijk *in situ* over? Hooguit de onderste delen van een klein deel der wrakken en... de wrakken buiten de polders. Goed voor de archeologie dat er geen Markerwaard komt!²⁰

Bij de uitvoering van het grote Maasdalproject werden ruim 4000 vuursteencomplexen uit openbare en particuliere verzamelingen geïnventariseerd²¹. De onderzoekers zijn ontsteld over het verlies van archeologische waarden in de laatste decennia. De veldlocaties van talloze vondstgroepen zijn door akkerbouw en egalisatie gewoon uitgewist. De essen en misschien ook ten dele de bossen zijn straks oases in een archeologische woestijn.

Zo kunnen we doorgaan. Laten we ons er goed rekenschap van geven dat al deze processen *onomkeerbaar* zijn. Anders dan bij natuurmonumenten is er *geen* sprake van enige regeneratie. Weg is weg.

Daarmee zijn we aangeland bij het centrale, grote archeologische dilemma: kennisvererving door vernieling van de bronnen of behoud daarvan en afzien van die specifieke kennis, beteugeling van onze nieuwsgierigheid. Anders dan sommigen²² menen, reserveren wij archeologische monumenten niet ten behoeve van de eerste de beste archeoloog met motieven en geld, maar met een perspectief van langere termijn. Ondanks allerlei geavanceerde non-destructieve verkenningmethoden, zoals weerstandsmeting en magnetometerkartering, blijft opgraven toch veruit de belangrijkste methode van onderzoek en opgraven blijft een eenmalige aangelegenheid. Partieel onderzoek (een „proefsleuf” of een monsterprogramma) kan voor het verkrijgen van basisinformatie zinvol zijn, maar voldoet in het algemeen niet voor de huidige vraagstellingen.

Het is een onzuivere voorstelling van zaken, dat een archeologisch terrein bij een noodopgraving wordt „gered”. Er wordt wel

5. Het Janskamperveld te Geleen is maar één voorbeeld van de kwetsbaarheid en het moeilijk beheer van ons bodemarchief. Hoewel er een grote bandkeramische nederzetting had gelegen, het in de ijzertijd in gebruik geweest was en in de Romeinse tijd als begraafplaats had gediend, werd de archeologische waarde pas in 1990 ten volle duidelijk. Dat was te laat voor behoud en zelfs was opgraven bijna onmogelijk. Hoewel het hier één van de laatste (bekende) bandkeramische nederzettingsterreinen betrof, ging het economische belang (nieuwbouw) als vanzelfsprekend vóór de cultuur-historische waarden en werd de archeologie in een catch-as-catch-can positie gedwongen. Het terrein was overigens allesbehalve „onaangetast”. Vóór de moderne, acute bedreiging is er sprake geweest van aantasting door een holle weg en relatief kleine lössgroeves. Oppervlakkige erosie (afspoeling van akkerland) in historische tijd en intensieve bodemvormingsprocessen lieten van veel paalsporen en graven soms niet meer dan 10 cm over en we moeten aannemen, dat een deel geheel verdwenen is. Foto: Instituut voor Prehistorie, Leiden.

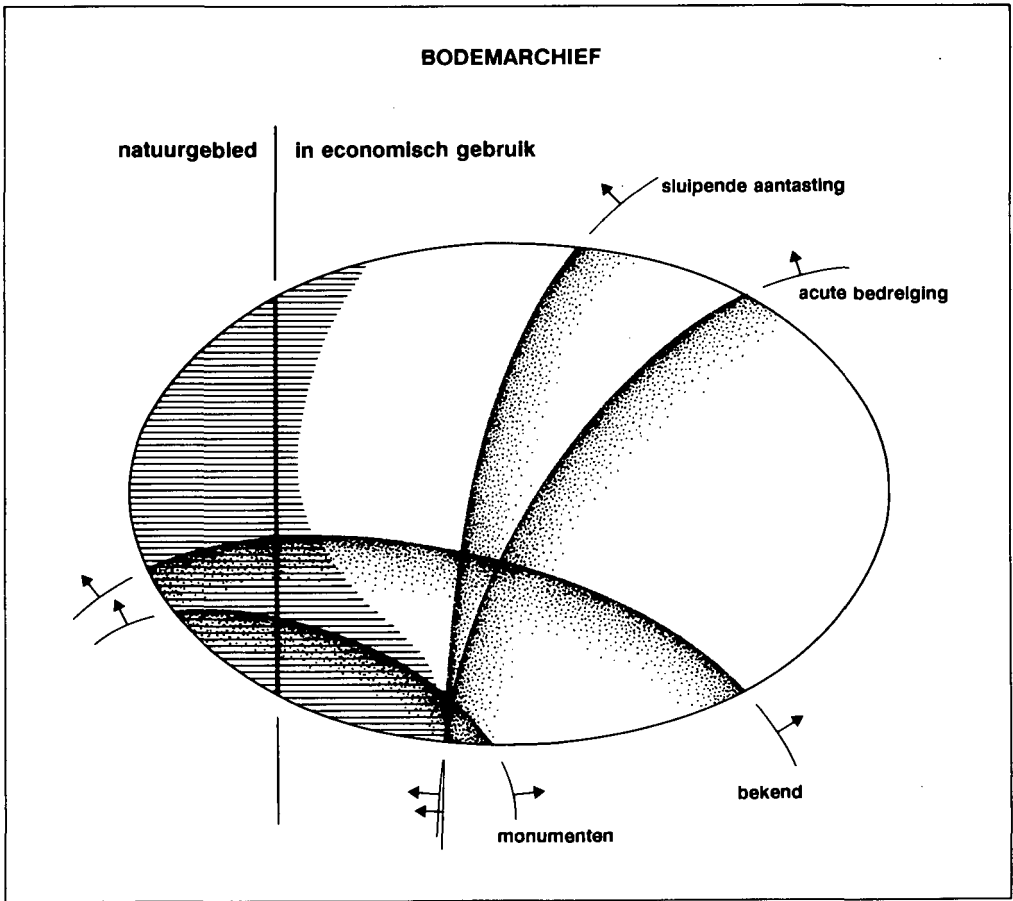
iets gered, maar niet de *site*, die gaat verloren. Een opgraver vervangt het bodemarchiefstuk, het archeologisch monument, door zijn - altijd, maar zeker in de ogen van latere generaties - onvolkomen documentatie. De groei van onze kennis gaat ten koste van het bronnenmateriaal. Het is een curieus archief en merkwaardig beheer waarvoor menig archivaris zich zou generen, maar zo niet de archeoloog. Toch is het natuurlijk zo, dat ook generaties na ons, vele generaties, niet alleen met nieuwe technieken, maar vooral ook met nieuwe vraagstellingen en theorie, in elk geval zelf op hun eigen manier, het bodemarchief willen gebruiken als kennisbron over het verleden. Men zal niet alleen afhankelijk willen en mogen zijn van onze bevindingen en wat wij ervan vonden. Dat betekent een grote terughoudendheid in het opgraven en een eerste aandacht voor behoud van terreinen. Buiten onze wil en nog grotendeels buiten onze macht wordt teveel gegraven. Daar komt nog bij, dat fondsen voor uitwerking van de gegevens tekortschieten, waardoor het rendement van al het graven onvoldoende is. Wat wij doen, is koek happen en voor we het weten is de koek op. Onze nakomelingen zullen ons dat niet in dank afnemen.

Vaak wordt er gesteld: er is geen andere keus, het is redden wat er te redden valt, maar ik heb meer het gevoel dat we aan het dweilen zijn met de kraan open. We moeten echter minder dweilen en ons meer richten op het dicht draaien van de kranen, dat wil zeggen: meer energie steken in *preventie*, in monumenten*behoud* in strikte zin. Hoe dat moet, valt te leren bij natuurbehoud. Die zijn ons daarin wel een halve eeuw voor. Educatie is daar van groot belang en alleen al in dat licht is bijvoorbeeld de realisatie van ARCHEON van uitermate groot gewicht.

Een groot probleem is, dat een bodemarchief pas „gaat leven” door een opgraving, waarbij van alles voor de dag komt. Het terrein laat zien wat het waard is. Voor de marketing van ons archeologisch erfgoed, van het bodemarchief, is het spijtig, dat van een monument zonder meer niet

zoveel te genieten valt. In dit opzicht hebben natuur- en monumentenbeschermers het een stuk gemakkelijker²³. Even afgezien van hunebedden en kasteelfundamenten is het maximum-genot de aanblik van een verhevenheid: terp, vliedberg, grafheuvel, maar meestal zelfs dat niet en gaat het gewoon om een vlakke akker of weide. De waarde daarvan moeten wij aan de buitenwereld verkopen via de glamour van opgravingen op andere plaatsen. Geleidelijk aan groeit er nu een corpus van wetenschappelijk beschermde archeologische terreinen. Dat is een goede zaak. Tegelijkertijd leert de praktijk van de afgelopen jaren echter dat niet alleen hele landschappen archeologisch worden uitgewist, maar ook dat top-monumenten die unieke of zeer hoogwaardige informatie bevatten, noodgedwongen in grote operaties worden opgerold: Dorestad, de vroeg-Romeinse legerplaats te Velsen, de villa te Voerendaal, de Romeinse microregio Valkenburg (Zuid-Holland) en het Kops Plateau te Nijmegen zijn daarvan voorbeelden. Ook zou ik de bandkeramische nederzetting te Geleen-Janskamperveld daartoe willen rekenen, aan de „redding” waarvan ook de AWN in 1991 zijn bijdrage leverde²⁴.

In de afgelopen veertig jaar vervulde de AWN, evenals andere organisaties van amateur-archeologen, een belangrijke rol in het beheer van het bodemarchief. Amateur-archeologen zijn de ogen en oren van de archeologie, schijn ik ooit gezegd te hebben. Dat is onomstreden. De kracht van de amateur-archeologie ligt in het verkennen, signaleren en ontdekken en in het fijnmazige, wijdvertakte netwerk dat het hele land bestrijkt. Voorts in het verrichten van onderzoek, waar de diensten en instituten het noodgedwongen moeten laten afweten. Maar het beheer van het bodemarchief is een zaak waar wij gezamenlijk voor staan. Het is daarom een goede en vanzelfsprekende zaak dat de AWN nu participeert in de Stichting voor de Nederlandse Archeologie, de SNA. Naar mijn mening zou de SNA alle organisaties, klein en groot, die de Nederlandse archeologie ter harte gaan, moeten omvatten om zo een platform te

6. Schematische voorstelling van de toestand van het bodemarchief. Er is onderscheid gemaakt tussen een „onbekend” en een „bekend” deel, met binnen het laatste de groep van monumenten in de zin van de monumentenwet. Door kartering (RAAP!) en verkenning breidt „bekend” zich uit, door monumentprocedures neemt het monumentenbestand gestaag toe. Ten tweede is onderscheid gemaakt tussen (beschermde) natuurgebieden, waarbinnen geen moderne aantasting plaatsvindt, en land dat economisch in gebruik is. Dat is het overgrote deel. Daarbinnen vindt een steeds voortschrijdende, sluipende aantasting plaats door processen van moderne, intensieve landbouw (diepploegen, egaliseren, intensieve bemesting, ontwatering, landinrichting, e.d.). Daarnaast is de voortdurende acute bedreiging door bouwwerkzaamheden, ontgroning, egalisatie e.d. aangegeven.

Tenslotte is in raster het deel gemarkeerd dat uiteindelijk in situ behouden zal blijven: een archeologische selectie (het merendeel der monumenten), natuurgebieden (archeologisch gezien overwegend geen eerste keuze) en een beperkt bestand daarbuiten.

Dit is natuurlijk een sterk vereenvoudigd model voor een heel complexe werkelijkheid en ook de aangegeven verhoudingen zijn maar intuïtief, maar het geeft wel de essentie weer. Tek. Instituut voor Prehistorie Leiden, H. A. de Lorm.

vormen, dat zich krachtig kan verzetten tegen de aantasting van het bodemarchief en vóór het behoud van archeologische waarden. Een stichting dus met een breed maatschappelijk draagvlak, complementair aan de formele taak van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Ik denk bijvoorbeeld dat er naast het huidige monumentenbeheer alle reden is om te streven naar een hogere mate van veiligstellen van top-terreinen. Dat zou kunnen via aankoop door de overheid of zelfs door een speciale Archeologische Monumenten Vereniging. Daarnaast zouden deelgebieden binnen de belangrijkste landschappen van ons land een speciale status moeten kunnen verkrijgen, omdat alleen op die wijze voldoende waarborgen zijn voor het behoud van de ruimtelijke informatie binnen het bodemarchief. Het zijn maar een paar vliegers, die ik zo aan het einde van dit betoog oplaat. Het zal duidelijk zijn dat vak- en amateur-archeologie tezamen een grote verantwoordelijkheid in dezen bezitten en dat overal de alarmklok luidt of het al veel te laat is. We moeten ons ook afvragen of we niet te braaf zijn, te conformistisch, en of we niet teveel in de bestaande wettelijke kaders denken. Zo vindt Wil Roebroeks het al tijd voor een archeologische tegenhanger van Greenpeace om met meer indringende acties duidelijk te maken welke kant het opgaat met ons archeologisch erfgoed²⁵.

Noten

- 1 Bergschenhoek: Louwe Kooijmans 1986a; Belvédère: Roebroeks 1988, 1990; Tadzjikistan: Davis e.a. 1980.
- 2 Wist u dat de uitdrukking „bodemarchief” al in 1957 wordt gebruikt? De Gentse hoogleraar Siegfried J. de Laet noemt Hoofdstuk I in de Nederlandse vertaling van zijn *L'Archéologie et ses Problèmes* uit 1954: „Het bodemarchief”. Het begint aldus: „Men kan zich moeilijk een rijkere bewaarplaats van archieven voorstellen dan de grond die wij betreden. Veel geleerden vinden daar de documentatie die zij nodig hebben.”
- 3 Het natuurlijke bodemprofiel bevindt zich in het algemeen óók in de bovenste meters.

Het wordt door dezelfde processen uitgewist, waardoor ook de archeologische sporen verdwijnen, vaak doelbewust als vorm van bodemverbetering. Waar vinden we buiten de natuurreservaten nog ongestoorde humusijzerpodzolen?

- 4 Foley 1981.
- 5 Juist voor dit historisch-landschappelijk aspect wordt de laatste tijd veel aandacht gevraagd: Klok & Vervloet 1983, Waterbolk 1984, Bloemers e.a. (red.) 1990.
- 6 Fundamenteel werk op dit gebied werd met name verricht door de Amerikanen Schiffer en Binford. „Archeologische registratie” als vertaling voor *archaeological record* is natuurlijk net zo lelijk en weinig wervend als „bodemarchief”, maar wie heeft een betere Nederlandse term?
- 7 Wheeler 1954, p. 17.
- 8 Het zijn deze relatie tussen mens en materiële cultuur, de „structuratie” van de samenleving in wisselwerking met de materiële expressie en de mate waarin de archeologische patronen en verhoudingen überhaupt bruikbaar zijn voor een beeldvorming van voormalige samenlevingen, die de huidige theoretische polemieken beheersen. Een inleiding: Hodder 1986, toepassingen: Hodder (red.) 1987.
- 9 Spitsen: Verhart 1988; Spondylus-schelpen: Wilmms 1985; Middelstum: Bloemers e.a. 1981, p. 71.
- 10 Zelfs niet bij de uitgestrekte Westfriese opgravingen! De enige mij bekende uitzondering is misschien de sterk gesleten sikkels uit Dodewaard (Louwe Kooijmans 1985, p. 144, volgens pers. med. van R. S. Hulst).
- 11 Speciaal in: Binford 1981.
- 12 Gifford 1978.
- 13 Haps: Verwers 1972; Oss: Van der Sanden & Van de Broeke (red.) 1987.
- 14 Hawkes 1954, uitvoerig geciteerd in Piggott 1959, p. 21-24.
- 15 Binford 1964, p. 136.
- 16 Schiffer 1976, p. 12. Vervolgens krijgt hij weer van Binford om de oren.
- 17 Klok 1979, Halbertsma 1963.
- 18 Holwerda 1915.
- 19 Dit geldt met name in het Rijnmondgebied ter weerszijden van de Oude Maas en de Nieuwe Waterweg: IJsselmonde, Hageman 1991, en Midden-Delfland.
- 20 Reinders 1986.
- 21 Wansleeben & Verhart 1991.
- 22 Op de Reuwendagen 1991 betoogde Jurjen Bos bijvoorbeeld, dat monumenten er voor de archeologen waren, in de zin dat als iemand een monument wilde opgraven, dat

- toch ook moest mogen. Ik vind dat een wat ongenueanceerd standpunt.
- 23 Zie ook Louwe Kooijmans 1986b.
- 24 Offenberg 1992.
- 25 Zie interview door Stan Termeer in het Leidse Universiteitsblad *Mare* 28-11-1991, p. 11: Leidse archeoloog Roebroeks is wedloop met bulldozer beu, „Er moet een Greenpeace voor de oudheid komen”.

Literatuur

- Binford, Lewis R., 1972. *An Archaeological Perspective*. New York.
- Binford, Lewis R., 1981. *Bones, Ancient Man and Modern Myths*. New York.
- Bloemers, J. H. F., L. P. Louwe Kooijmans & H. Sarfatij, 1981. *Verleden Land*. Amsterdam.
- Bloemers, J. H. F., e.a. (red.), 1990. *Cultuurhistorie en milieu in 2015. Op weg naar een landschap zonder verleden?* (uitgave Stichting R.A.A.P.). Amsterdam.
- Daniels, S. G. H., 1972. Research design models. In: David L. Clarke (red.), *Models in Archaeology*. London, 201-229.
- Davis, Richard S., Vadim A. Ranov, Andrey A. Dodonov, 1980. Early Man in Soviet Central Asia, *Scientific American*, 243, 6, 92-102.
- Fokkens, H., 1991. *Verdrinkend landschap*. Archeologisch onderzoek van het westelijk Fries-Drents Plateau (proefschrift Groningen).
- Foley, R., 1981. A Model of Regional Archaeological Structure, *Proceedings of the Prehistoric Society* 47, 1-17.
- Gifford, Diana P., 1978. Ethnoarchaeological Observations of Natural Processes Affecting Cultural Materials. In: Richard A. Gould (red.), *Explorations in Ethnoarchaeology*. Albuquerque, 77-101.
- Gifford, Diana P., 1981. Taphonomy and Paleoecology: a Critical Review of Archaeology's Sister Disciplines. In: Michael B. Schiffer (red.), *Advances in Archaeological Method and Theory* 4. New York, 365-438.
- Hageman, R. J. B., 1991. *IJsselmonde, een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*. (BOOR-rapporten 8). Rotterdam.
- Halbertsma, H., 1963. *Terpen tussen Vlie en Eems*. Groningen.
- Hawkes, C. F. C., 1954. Archaeological Theory and Method; Some Suggestions from the Old World, *The American Anthropologist* 56, 155-168.
- Hodder, Ian, 1986. *Reading the Past*. Cambridge.
- Hodder, Ian (red.), 1987. *The archaeology of contextual meanings*. Cambridge.
- Holwerda, J. H., 1915. *Das Gräberfeld von „De Hamert”, Well bei Venlo*. Leiden.
- Klok, R. H. J., 1979. *Hunebedden, zorgen voor morgen*. Haarlem.
- Klok, R. H. J., & J. A. J. Vervloet, 1983. Pleidooi voor de bescherming van cultuurhistorische of historisch-landschappelijke structuren, *Bull. KNOB* 82, 2-21.
- Louwe Kooijmans, L. P., 1973. Een grafheuvelgroep uit het laat-neolithicum en de brons-tijd in het terrein van de Romeinse castra te Nijmegen. In: W. A. van Es e.a. (red.), *Archeologie en historie, opgedragen aan H. Brunsting bij zijn zeventigste verjaardag*. Bussum, 87-125.
- Louwe Kooijmans, L. P., 1985. *Sporen in het land*. Amsterdam.
- Louwe Kooijmans, L. P., 1986a. Het loze visserij of boerke Naas? Het een en ander over het leven van de steentijdbewoners van het Rijnmondgebied. In: M. C. van Trierum, & H. E. Henkes (red.), *Landschap en bewoning rond de mondingen van de Rijn, Maas en Schelde* (Rotterdam Papers V). Rotterdam, 7-25.
- Louwe Kooijmans, L. P., 1986b. Het behoud van archeologische waarden in het landschap. In: *Behoud cultuurhistorische waarden in het landschap, Verslag van de Nationale Monumentenstudiedag 1986* (uitgave NCM). Amsterdam. 8-9.
- Offenberg, Gertrudis A. M., 1992. Een dag op het land, de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland 1951-1991, *Spiegel Historiae* 27, 33-36.
- Piggott, Stuart, 1966. *Approach to Archaeology*. Harmondsworth (Pelican edition).
- Reinders, Reinder, 1985. Scheepsarcheologie in Nederland. In: *Verantwoord onder water, KNOB-congres 15 maart 1985*. Amsterdam/Zutphen.
- Roebroeks, W., 1988. From Find Scatters to Early Hominid Behaviour. A Study of the Middle Palaeolithic River Side Settlements at Maastricht-Belvédère (The Netherlands), *Analecta Praehistorica Leidensia* 21.
- Roebroeks, W., 1990. *Oermensen in Nederland, de archeologie van de oude steentijd*. Amsterdam.
- Sanden, W.A.B. van der, & P. van den Broeke (red.), 1987. *Getekend Zand, Tien jaar archeologisch onderzoek in Oss-Ussen*. Waalre.
- Schiffer, Michael B., 1976. *Behavioral Archaeology*. New York.
- Verhart, L. B. M., 1988. Mesolithic Barbed Points and other Implements from Euro-

- poort, The Netherlands. *Oudheidkundige Mededelingen Leiden* 58, 146-194.
- Verwers, G. J., 1972. Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit, *Analecta Praehistorica Leidensia* 5.
- Wansleben, Milco, & Leo B. M. Verhart, 1990. Meuse Valley Project: the Transition from the Mesolithic to the Neolithic in the Dutch Meuse Valley. In: Pierre M. Vermeersch & Philip van Peer (red.), *Contributions to the Mesolithic in Europe*. Leuven, 389-402.
- Waterbolk, H. T., 1984. *Archeologie en Landschap* (Zevende Kroonvoordracht). Amsterdam.
- Wheeler, Mortimer, 1956. *Archaeology from the Earth*, Harmondsworth (Pelican edition).
- Wilmms, C., 1985. Neolithische Spondylus-schmuck. *Hundert Jahre Forschung, Germania* 63, 331-343.

Postbus 9515
2300 RA Leiden